

6. Логвинов О.А. К истории турецко-греческих противоречий. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/81007/22-Logvinov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 24.05.2021).
7. Логвинов О.А. Военные аспекты турецко-греческих отношений во второй половине XX столетия : Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 : Москва, 2004. 236 с.

УДК 94(323.2:327.5)

Лакішик Д.М.

ВНУТРІШНІ КРИЗИ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В БІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

У статті проаналізовано внутрішні кризи, які переживали країни радянського блоку в період «холодної війни». Зазначається, що внутрішні кризи, які спалахували у радянському блоці, поряд з жертвами, на які довелось піти населенню та загрозами стабільності загальноєвропейській безпеці, все ж виявили готовність цих країн до змін, а внутрішніх опозиційних сил – до опору системі та, за сприятливої можливості, проведення реформ і демократизації.

Ключові слова: *радянський блок, Польща, НДР, Угорська революція, «Празька весна», «холодна війна».*

Lakishyk D.M. Internal Crises in Eastern European Countries in the Bipolar Period in the Context of European Security.

The article analyzes the internal crises experienced by the Soviet bloc countries during the Cold War. It is noted that the internal crises that erupted in the Soviet bloc, along with the casualties of the population and the threat to the stability of European security, nevertheless showed the readiness of these countries to change and internal resistance to the system, which were able at any time, if possible, lead the states on the path of reforms and democratization.

Keywords: *Soviet bloc, Poland, GDR, Hungarian revolution, 'Prague Spring', Cold War.*

Після завершення Другої світової війни частина європейських держав (Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Югославія, Албанія, Німецька Демократична Республіка) потрапила до сфери впливу Радянського Союзу і, відповідно, була змушена брати участь у розгортанні холодної війни у

складі соціалістичного блоку. Але дуже швидко, а саме вже у 50-х рр. ХХ ст. в країнах Східної Європи почала наростати внутрішня нестабільність, яка обумовлювалась декількома причинами, однією з яких стала смерть лідера СРСР Й. Сталіна у 1953 р. й лібералізація політичного курсу керівництва країн регіону в період «відлиги». Ще однією причиною стала індустріалізація означених країн за радянським зразком, яка здійснювалася в країнах Східної Європи й призвела до значного погіршення матеріального становища насамперед селянства, оскільки основні капіталовкладення спрямовувалися в промисловість. Водночас становище робітників і службовців також було не набагато кращим. Економічні реформи, які відбувались в цей період практично зводилися нанівець догматичним втручанням вищого партійного керівництва. Також на внутрішню нестабільність в країнах Східної Європи впливали успіхи країн Західної Європи у відновленні економіки в післявоєнний період. Все це значно посилювало невдоволення комуністичними режимами, включно з наростанням кризи в країнах регіону, що проявлялась у виступах, протестах, демонстраціях, революціях, першим з яких було повстання у Берліні у червні 1953 р.

Даній проблематиці приділена увага великої кількості дослідників, які використовували архівні матеріали, свідчення учасників означених подій, мемуари тогочасних керівників держав тощо. В радянській історіографії кризи, що відбувались в країнах радянського блоку трактувались у світлі боротьби СРСР за збереження існуючого ладу, «захисту» держав від революцій та потрясінь тощо. Після краху СРСР розпочались незаангажовані дослідження як всередині означених держав, так і дослідників з-за кордону. Виокремимо праці таких дослідників як К. Герман, Дж. Гренвіл, Н. Кармайл, Р. Кремптон, В. Кузін, Я. Навратіл, Р. Ріттер, С. Свілас, О. Стикалін та інші.

Достатньо велику увагу внутрішнім кризам у країнах радянського блоку приділено сучасними українськими авторами, такими як М. Держалюк, І. Король, С. Мотрук, Р. Пилявець, Р. Постоловський, І. Філіпчук, В. Яровий та ін., що актуалізує дану проблематику та наповнює її новим фактажем та поглибленим аналізом.

Мета статті – розглянути причини та наслідки внутрішніх криз у країнах Східної Європи у 1950-1960-х рр. у контексті європейської безпеки.

Одразу після смерті Й. Сталіна у 1953 р., розпочалась боротьба за владу в СРСР, у якій брали участь Л. Берія, М. Хрущов, Г. Маленков та В. Молотов. У цей період керівництво НДР, як і уряди інших соціалістичних країн, очікувало чітких вказівок від керівництва СРСР щодо подальшого плану дій, але цього не відбувалось. Економічна криза у Східній Німеччині поглиблювалася, що було спричинене збільшенням виробничих норм, вивезенням матеріальної бази з НДР до СРСР та важкими репараціями. Все це загострювало й без того

напружену ситуацію в соціальній сфері й у червні 1953 р. країною прокотилася хвиля страйків, які поступово переросли в антиурядові демонстрації. Лунали заклики до виведення окупаційних радянських військ із території Німеччини та, навіть, об'єднання країни (адже рівень життя в Західній Німеччині завдяки економічній та фінансовій допомозі західних держав зростав доволі значними темпами).

Досить швидко демонстрації в НДР були придушені радянськими військами. Зрештою, східнонімецький уряд, відставки якого вимагали демонстранти, після подій червня 1953 р. лише зміцнився. Тим міністрам, які співчутливо поставилися до вимог мітингувальників, довелося залишити свої посади. До 1 липня 1953 р. становище у НДР загалом стабілізувалося й у Берліні було скасовано воєнний стан.

Відразу після подій 1953 р. за активної допомоги Радянського Союзу стала створюватися Національна Народна Армія (ННА) НДР. У 1954 р. окупаційні функції радянських військ у Німеччині було скасовано. Правовою основою перебування Групи радянських військ на території Східної Німеччини були Договір про відносини між НДР та СРСР від 20 вересня 1955 р. та Угода з тимчасового розташування радянських військ на території НДР, підписана 12 березня 1957 р., що діяли до об'єднання Німеччини. У 1957 р. охорона державного кордону НДР була повністю передана німецьким прикордонним військам. Лише після цих подій СРСР почав надавати НДР економічну допомогу, наслідком чого стало значне покращення (найвищий показник серед соціалістичних держав) рівня життя в НДР до кінця 1960-х рр. Через деякий час СРСР відмовився від репарацій і скоротив витрати німців на утримання своїх військ в Німеччині. 33 великих німецьких підприємства, які стали радянською власністю, були повернуті уряду НДР [1].

Зазначимо, що після нелегкого процесу засудження сталінізму у країнах соцтабору, у правлячих компартіях цих держав почали виникати політичні розбіжності, які відповідали внутрішній боротьбі в колективному керівництві Москви. Але на відміну від СРСР усунення Л. Берії мало серйозніші наслідки в інших країнах, адже колишній міністр внутрішніх справ був главою «невидимої мережі» радянського контролю над країнами народної демократії. Вона складалась не лише з «радників» при різних урядах, також існувала розгалужена мережа, яка проникала власне у партії для збору інформації та спостереження за їх керівництвом. Цей механізм був зруйнований разом з апаратом Л. Берії [2, р. 283].

Внаслідок ослаблення тиску ззовні члени партій почали говорити про свої т.зв. законні права, але знайти прийнятних рішень на той момент вони не могли. Намагаючись надати політичному керівництву більш колегіального характеру, в кожній країні розділили вищі партійні, урядові та державні пости.

Це було наслідком політичної боротьби, яка в різних партіях відбувалася неоднаково. Найтрагічніші форми вона прийняла в Угорщині, де непримиренне зіткнення двох лідерів – М. Ракоші та І. Надя – мало серйозні наслідки.

Процес трансформації в різних країнах соціалістичного блоку мав загальні риси та певні відмінності. Загальним було прагнення змінити економічні цілі: зменшити капіталовкладення, щоб підвищити рівень споживання; переважно розвивати легку, а не важку промисловість; послабити тиск на селян під час колективізації; більше уваги приділяти рівню життя населення. Найвідчутніші суперечності відбувались в інших сферах. У той час як в Польщі вже у 1954 р. реабілітували багатьох політичних в'язнів та ліквідували всемогутнє міністерство державної безпеки, в Чехословаччині ще йшли процеси проти колишніх керівників партії. Ці репресії вже не можна було пояснити радянським тиском і причини їх варто шукати саме у внутрішній боротьбі.

Радянські керівники робили певні кроки для вдосконалення структури соціалістичного табору, що залишилася після керівництва Й. Сталіна. На сталінську систему значно впливали відгомони війни та перших повоєнних угод. Однак, коли радянські керівники, орієнтуючись на розділ Німеччини, стали перетворювати НДР в свого надійного союзника (так само як США – Західну Німеччину), стало зрозуміло, що цих угод недостатньо. Заворушення в Берліні в червні 1953 р. прискорили події. Зміни у відносинах з німцями спричинили трансформацію відносин з іншими країнами, що поклало початок перегляду спадщини війни. Незважаючи на спроби розпочати координацію національних планів розвитку, Рада економічної взаємодопомоги була ще слабкою організацією, потенційні можливості якої відкрилися лише згодом. В основному економічні відносини між державами залишалися двосторонніми.

Однак оновлена структура соціалістичного блоку вибудовувалася не тільки в економічній сфері. 14 травня 1955 р. в столиці Польщі був підписаний військово-політичний союз країн Східної Європи – Організація Варшавського договору (Варшавський договір, ОВД). Крім СРСР, його підписали Польща, Чехословаччина, НДР, Угорщина, Румунія, Болгарія та Албанія. Договір передбачав взаємодопомогу країнам, що його підписали в разі, якщо на одну з них буде вчинено напад з боку якої-небудь іншої держави або групи країн. Союзні збройні сили ставилися під єдине командування, першим командувачем яких був призначений маршал І. Конєв [3].

Варшавський договір завжди вважався відповіддю на створення НАТО, копією якого він і був значною мірою, і відповіддю на рішення прийняти в Альянс Західну Німеччину. Такий був погляд радянської історіографії. Вони вважали об'єктивною причиною створення такого союзу країн Східної Європи страх перед німецької загрозою, яка могла відродитися. Однак новий союз,

який було створено через сім років після атлантичного, мав колосальне значення. Він юридично обґрунтовував перебування радянських військ у НДР та інших країнах, де вони були розміщені так само, як американські війська в Західній Європі. Він покладав на СРСР зобов'язання майже автоматично надавати військову допомогу своїм союзникам проти будь-якого нападу ззовні і тим самим роз'яснював його обов'язки. Нарешті, він відповідав новій радянській стратегії, яка надавала великого значення атомній зброї і фактору раптовості [4, с. 254].

Такі нові рішення, в свою чергу, не могли залишитися без відповіді. Після смерті Й. Сталіна серед радянських керівників відбувалися дискусії, про які відомо небагато. Варшавський договір надав соціалістичній коаліції чіткішої структури, яка більше відповідала класичним положенням міжнародного права, ніж ті структури, які раніше пропонував розпущений Комінформ або забезпечували двосторонні договори.

У 1955 р. відбулася ще одна важлива подія, яка мала безпосередній вплив на відносини між соціалістичними країнами – примирення СРСР з Югославією. Важкою спадщиною, залишеною Й. Сталіним, був конфлікт з Й. Броз Тіто. До самої смерті Й. Сталіна сторони вели розмови лише мовою гострої полеміки. Наступники Й. Сталіна стали поводити себе обережніше, припинивши напади радянської преси і зробивши декілька доброзичливих жестів у бік Югославії. У серпні 1953 р. Г. Маленков оголосив про нормалізацію відносин з Белградом в контексті розрядки міжнародної напруги. Це був маленький крок, враховуючи тяжкість конфлікту та роки, які розділили обидві країни та партії. Югославські керівники взяли до уваги такі доброзичливі знаки, але до кінця не вірили в щирість намірів радянських керівників. Та й Москві було нелегко зробити рішучі кроки, так як «всі мости були спалені» за часів Й. Сталіна. Соціалістичні союзники і весь комуністичний рух були залучені в гостру полеміку з Й. Броз Тіто.

У 1954 р. СРСР почав ретельно переглядати свою позицію, для чого була створена комісія щодо об'єктивного вивчення внутрішнього становища в Югославії. Незважаючи на упередженість, комісія зробила висновок, що югославський режим не став «реставрувати капіталізм», як стверджувала пропаганда, натомість держава прямує до соціалізму власним шляхом. В середині 1954 р. радянські керівники почали готувати зближення Й. Броз Тіто з союзниками СРСР та основними компартіями. Це було зроблено у формі закритого листа та усного виступу М. Хрущова перед іноземними делегатами, які приїхали в Прагу на з'їзд чехословацької компартії [5].

Вже за перших контактів Москви і Белграда за закритими дверима радянські керівники, принаймні частина з них, визнавали, що старе звинувачення Комінформу було несправедливим. До кінця року з'явилися

перші ознаки можливого примирення: присутність головних радянських керівників на прийомі в югославському посольстві в Москві, об'єктивніші статті у пресі, оптимістичні заяви Й. Броз Тіто. Однак нова політика ще обговорювалася в московських верхах. У лютому 1955 р. В. Молотов заявив, що поліпшення відносин залежить від Югославії не менше, ніж від СРСР й таким чином дав зрозуміти, що і Югославія повинна змінити свої позиції. На слова В. Молотова Й. Броз Тіто відреагував досить стримано.

Останні сумніви були розвіяні М. Хрущовим, який прибув до Белграда на чолі представницької радянської делегації. У своїй промові, що стала сенсацією, він поклав відповідальність за конфлікт на свою країну, звинувативши Л. Берію в цьому навмисному злочині. Він висловив не тільки каяття, а й побажання, щоб відносини покращилися між двома урядами і між обома партіями, запропонувавши перегорнути деякі сторінки минулого і повернутися до старого післявоєнного союзу [1]. Звичайно, роки взаємних образ і жорстокої боротьби не так легко було закреслити й радянсько-югославські переговори були нелегкими, адже потрібно було подолати серйозні політичні і психологічні перешкоди. Нарешті досягнута угода набула особливої ваги. Перш за все це була перемога Й. Броз Тіто, тому що визнавалася цінність тих ідей, які він відстоював перед Й. Сталіним. Однак, як і в 1948 р. дискусія стосувалася не тільки СРСР та Югославії. Угода 1955 р. мала особливе значення через те, що порушувала питання про експорт сталінізму в країни народної демократії. У ній не просто визнавалося право югославів проводити самостійну внутрішню і зовнішню політику, шукати друзів на Сході і на Заході, бути рівноправними співрозмовниками. Відносини між двома країнами регулювалися не тільки принципами суверенітету, незалежності і рівності, скільки принципом мирного співіснування всіх держав. Особливо наголошувалося на взаємній повазі і невторчання у внутрішні справи ні з яких мотивів – економічних, політичних або ідеологічних – адже внутрішній порядок, відмінність соціальних систем і різноманіття конкретних форм розвитку соціалізму є «справою народів окремих країн». Це було перше визнання різноманіття шляхів до соціалізму, проголошеного на XX з'їзді радянських комуністів.

Зазначимо, що в період роботи XX з'їзду припинив своє існування Комінформ, хоча офіційно про його розпуск оголосили лише 18 квітня 1956 р. Його останні рішення були прийняті делегаціями-учасницями (або частиною їх) у перервах з'їзду без формального скликання організації. Припинення його діяльності відбулося спокійніше, ніж розпуск Комінтерну. Комінформ, паралізований смертю Й. Сталіна, насилу пережив зміни, що відбувалися в житті окремих партій і в їхніх взаєминах. Примирення з Югославією, здійснене

навіть без його формальної участі, стало останнім кроком для його розпуску [6].

Розпуск Комінформу був лише слабким виявом глибокої загальної кризи, що вразила у 1956 р. весь комуністичний рух. Беззаперечний авторитет Й. Сталіна був пов'язаний із славними сторінками минулого, особливо із перемогою у Другій світовій війні. Тому засудження його не могло не викликати серйозних потрясінь. Нові заяви, зроблені Москвою, значно відрізнялися від догм, що насаджувалися в сталінські роки, і їх осмислення було серйозним випробуванням. «Секретна доповідь» М. Хрущова застала зненацька всі партії – попередніх консультацій не було. Текст доповіді зачитували на партійних зборах в деяких країнах народної демократії. Несподіванкою також виявилася публікація документа в США. Зазначимо, що для Компартії США, ослабленою поліцейськими репресіями в епоху маккартизму і нездатною запропонувати своє рішення проблеми американського суспільства, московські події означали майже крах.

«Буря обрушилася на нас» – як зазначив в Італії П. Тольятті, і, фактично, відобразив загальне враження від події, що відбулася. Ще до того як «секретна доповідь» стала відомою, П. Тольятті наголошував, що гегемоністська позиція КПРС в комуністичному русі «починає змінюватися» [5].

Політична хвиля, яка піднялася після XX з'їзду, стала початком загальної дискусії, якої в комуністичному русі вже давно не було. З усіх боків закликали до точніших історичних досліджень. Однак ніхто не знав, як це зробити, тому що і в СРСР, і за кордоном затримка з дослідженнями післяреволюційного розвитку радянського суспільства зробила їх неможливими. Коли ж зверталися до історичних оцінок, то критика, спрямована на М. Хрущова і КПРС, негайно набувала політичного значення. Набагато частіше лунали заклики заново оцінити не тільки діяльність Й. Сталіна, а й сам метод управління, яким ВКП (б)/ КПРС користувалася 40 років. Резонанс від XX з'їзду був сильним в кожній партії. У Чехословаччині вимагали скликання надзвичайного з'їзду, в Болгарії був відсторонений від керівництва В. Червенков, основний представник постдімітровського курсу.

Всюди комуністичний рух відхиляв модель сталінського соціалізму, вимагаючи незалежності і демократії. Однак найважче криза проявилася в двох країнах – Польщі та Угорщині – де національна відстороненість від СРСР була найглибшою. Кризи вибухнули у 1956 р. і розвивалися по-різному. Радянський уряд стояв перед подібними проблемами в обох країнах і був змушений прийняти нелегкі рішення. Як у Польщі, так і в Угорщині він виявився неготовим до широких народних рухів, в основі яких лежала ворожість до політики і втручання СРСР. В обох випадках радянські керівники, які не мали спільної думки, реагували не системно і з запізненням.

У Польщі першими ознаками кризи стали хвилювання робітників в Познані в червні 1956 р., придушені військами. Вони не були спровоковані ззовні, як вказувалося на початку, а викликані невдоволенням населення. У цих заворушеннях в найбільш гострій формі знайшли відображення політичні настрої, які кілька місяців вирували на підприємствах і в колах інтелігенції та не припинялися все літо. Вони проявилися в глибоких розбіжностях всередині партії: виділилось крило, що виступало за політичний поворот, ідейно спиралося на В. Гомулку, який постраждав від сталінських репресій, і на його старі концепції польського шляху до соціалізму. У жовтні 1956 р. під час поглиблення кризи більшість керівництва партії звернулася до нього, запропонувавши посаду Першого секретаря. Однак саме через його загострене почуття патріотизму на нього дивилися з недовірою в Москві, де ніхто не міг передбачити його намірів. Перед пленумом ЦК, який повинен був поставити його на чолі партії, пересування радянських військ в країні і на її кордонах створило загрозу збройного втручання. У Варшаві на заводах і в школах готувалися до опору [7, с. 157].

Під час роботи пленуму ЦК польської компартії, 19 жовтня несподівано, без запрошення до Варшави прибула радянська делегація, що складалася з представників двох груп: М. Хрущов та А. Мікоян, з одного боку, В. Молотов і Л. Каганович – з іншого. Поляки були змушені перервати дебати для того, щоб дозволити керівництву Польщі та В. Гомулці зустрітися з радянськими лідерами. Зустрічі тривали добу – день і ніч. Це були «щирі, важкі й гіркі переговори, що супроводжувалися взаємними звинуваченнями» [8]. В. Гомулці і його колегам вдалося переконати своїх співрозмовників, що передбачувані перестановки в керівництві і програмні зміни необхідні для зміцнення соціалізму в Польщі і що потрібно змінити характер радянсько-польських відносин – це було головною темою дискусії – для встановлення справжньої дружби між двома країнами. Наступного дня радянські лідери поїхали, а В. Гомулка був обраний Першим секретарем і представив країні план реформ, орієнтованих на концепцію польського соціалізму. Через кілька тижнів відбулися урядові переговори на яких В. Гомулка підтвердив, що залишається вірним союзу з СРСР, який, на його думку, відповідав національним інтересам країни. Він домігся і перегляду низки несправедливих угод (наприклад, скасування низьких цін, які платив СРСР за імпортоване вугілля). Маршал К. Рокоссовський залишив пост головнокомандуючого польською армією і повернувся до СРСР.

Те, чого вдалося уникнути в Польщі, відбулося в Угорщині. Внутрішній розкол і невпевнена політика СРСР посилили національну трагедію. В Угорщині внутрішня боротьба між комуністами виявилася гострішою, ніж будь-де, і Радянський Союз виявився втягнутим в неї більше, ніж в Польщі або

в інших країнах. З усіх лідерів, які в 1956 р. ще залишалися при владі в Східній Європі, М. Ракоші більше інших був причетний до експорту сталінізму. Він зберіг свою владу після жорстокої боротьби проти І. Надя, старого противника його політики, що став прихильником «національного» комунізму і «неприєднання» за югославським зразком. Радянські керівники, до яких зверталися багато разів як до арбітрів, не могли і не хотіли домогтися від угорської компартії необхідних перестановок і політичних змін. Тільки влітку 1956 р. під спільним тиском Москви і Белграда М. Ракоші був змушений піти. Але й це не призвело до справжніх змін ні в політиці уряду, ні в його складі.

Рушійною силою Угорської революції були політичні кола, опозиційні партії, які переслідували політичні завдання: виведення радянських військ з території Угорщини, демонтаж тоталітарного режиму М. Ракоші, як різновиду сталінської моделі соціалізму, відновлення повного суверенітету і незалежності Угорщини, формування демократичного устрою на багатопартійній основі. Вони стали об'єднуючою платформою як для політичних сил у межах Національного народного фронту, так і для прогресивних політичних сил країни на чолі з національним урядом І. Надя, що започаткувало об'єднання опозиційних рухів усіх спрямувань.

Десятки підпільних націоналістичних і патріотичних організацій (Угорська спільнота, союз угорської прабатьківщини, спілка політичних в'язнів, християнські організації та фронти, клерикальні молодіжні організації, організації білих партизанів, національний рух опору та вірності ідеям нації, організації національної єдності) мали нелегальні розгалуження у значних регіонах країни. Визначну роль у їх роботі відігравали колишні військові та службовці попереднього режиму, представники духовенства, інтелігенції, колишні діячі і прихильники буржуазних партій, тисячі звільнених із тюрем та концентраційних трудових таборів верств населення. Вони володіли мережею на загальноугорському і місцевому рівнях, створювали бази у важливих центрах країни. Вони сповідували крайні форми боротьби проти режиму М. Ракоші: збройну боротьбу, застосування терору проти органів держбезпеки, партійних діячів, активістів соціалістичних перетворень (націоналізації, експропріації приватної власності, колективізації, депортації до примусових таборів). Підпільна діяльність цих багатотисячних груп, організацій миттєво влилася у боротьбу проти комуністичної влади в Угорщині і проти втручання радянських військ у внутрішні справи, за вільну і незалежну Угорщину [9, с. 122].

Складна ситуація тривала доти, поки в жовтні, під час польських подій, навіть запізніле звернення до противників М. Ракоші – І. Надя та Я. Кадара – вже не могло нічого виправити. У країні відбувся соціальний вибух. Пасивне втручання радянських військ, що знаходились в Угорщині, на боці нових

керівників лише викликало гнів. Солдат несподівано вивели з Будапешта. СРСР в цей момент повинен був враховувати, що відбувається антирадянське та антисоціалістичне повстання. Для СРСР виникла небезпека, що втілиться ідея про відторгнення Східної Європи – спочатку Угорщини, потім інших країн з «радянських обіймів». У ці події могли бути втягнуті всі країни Варшавського договору, так як І. Надь оголосив про вихід з нього Угорщини, висловив намір відмовитися від орієнтації на СРСР і почати великомасштабну економічну співпрацю із західними країнами. Замість комуністичних адміністрацій створювалися нові органи влади – ради. Угорська криза, яка співпала з англо-французьким військовим конфліктом в Єгипті, поставила міжнародну обстановку на межу катастрофи.

Після варшавського уроку в Москві довго не могли зважитися діяти. А. Мікоян та М. Сулов прибули в кінці жовтня до повсталого Будапешту, сподіваючись використати останні можливості для компромісу. 30 жовтня радянський уряд опублікував декларацію, в якій визнав нерівність між соціалістичними країнами в минулому та готовність до перегляду економічних відносини, питання про присутність радників і розміщення військ з усіма зацікавленими країнами. Нарешті, на засіданні Президії ЦК КПРС у Москві було вирішено придушити повстання за допомогою радянських військ [9, с. 129].

Перед збройним втручанням керівники СРСР зробили те, що не було зроблено під час польських подій: вони зажадали згоди своїх союзників, включно з поляками та югославами. Після першого тимчасового виведення радянських частин з Будапешта багато хто боявся, що СРСР вирішив залишити Угорщину напризволяще. «Неслухняні» нові польські керівники теж схвалили використання сили. Те саме зробив і Й. Броз Тіто, незважаючи на ті симпатії, якими І. Надь користувався в Югославії. Він вважав втручання меншим злом, адже події зайшли занадто далеко [10]. Зрештою, повстання було придушене радянськими військами, а вся операція звелася до кількох днів боїв на вулицях Будапешта. Керівництво угорським урядом прийняв Я. Кадар, комуніст, який постраждав від влади М. Ракоші. Спочатку він був союзником І. Надея, однак потім їх світогляди розійшлися і Я. Кадар запросив допомоги в СРСР. Події в Угорщині у 1956 р. стали наслідком краху сталінської моделі соціалізму.

Після подій у Польщі та Угорщині керівництво країн Східної Європи мало змінити політику, щоб усунути головні причини невдоволення. Було припинено масові репресії і проведена часткова реабілітація їх жертв. Відбувалася лібералізація в сфері культури, ідеології, освіти – розширювалися контакти із західними країнами.

На початку 1960-х рр. в більшості країн регіону були зроблені спроби провести економічні реформи. Не відмовляючись від наріжних принципів

економічної системи соціалізму (пріоритет держави в економіці, планово-адміністративна система управління і розподілу матеріальних благ тощо), передбачалося надавати підприємствам відносну економічну самостійність. Однак, зберігаючи державну власність, партійно-бюрократична номенклатура забезпечувала можливість повного підпорядкування всіх сфер життя своїм інтересам.

Основною подією гонки озброєнь і «холодної війни» цього періоду в Європі стала Берлінська криза 1961 р. На відміну від Й. Сталіна, для якого НДР довгий час був лише плацдармом для зміцнення радянського впливу у всій Німеччині та Європі в цілому, М. Хрущов насамперед домагався від Заходу визнання НДР, повоєнних кордонів у Європі та на цій основі – переходу від конфронтації до розрядки та зниження рівня воєнного протистояння на континенті.

Повної стабілізації становища НДР після придушення повстання 1953 р. досягнути не вдалося, відбувався масовий відтік населення через Берлін до ФРН, переважно представників інтелігенції, і, навіть, кваліфікованих робочих (справа була не лише в кращій матеріальній забезпеченості фахівців у ФРН, а й у політичному курсі СЄПН, яка утискала престиж інтелігенції в НДР). У НДР розуміли, що відкритий західний кордон завдавав країні чималих економічних збитків [1].

У змаганні двох німецьких політико-економічних систем особливу роль відігравав Берлін. Перебуваючи на становищі відокремленого анклав у межах Східної Німеччини, але водночас тісно інтегрований у західнонімецьку економіку, Західний Берлін уособлював економічний добробут і політичні свободи, що ще більше контрастувало з реаліями НДР. У 1957-1958 рр. НДР здійснила низку заходів, які мали підвищити продуктивність праці у сфері сільського господарства та промисловості, які, проте, не призвели, до відчутних результатів. Стагнація у східнонімецькій економіці накладалася на загострення військово-політичних реалій навколо неї.

Після того, як НДР і ФРН стали членами протилежними за суттю військово-політичних блоків – відповідно Варшавського договору і НАТО – почалося прискорене переозброєння обох німецьких держав. Це відбувалося всупереч обмеженням, обумовленим у рішеннях Потсдамської конференції. Напруженість у міждержавних відносинах НДР і ФРН незабаром набула кризових рис. Усередині соціалістичного блоку тим часом теж зростала напруга – низка східноєвропейських країн, насамперед Польща, не бажала штучно стримувати свої економічні контакти з ФРН та Західним Берліном.

Зрештою М. Хрущов обрав наступний варіант дій щодо Західного Берліна. Замість того, щоб душити місто блокадою, передбачалося поступово переорієнтувати його економіку на східні ринки, інтегрувати його в систему

кооперації соціалістичних країн, зберігаючи при цьому його «особливий» статус. М. Хрущов також не планував будь-яких військово-політичних акцій проти Західного Берліна, але був не проти тримати Захід у напрузі. Він робив ставку на те, що західні країни не починатимуть війну через місто і врешті-решт підуть на переговори з німецького питання [11, с. 149].

Небезпека полягала в тому, що з самого початку конфлікту керівник НДР В. Ульбріхт не приховував, що не вірить у можливість статусу вільного міста для Західного Берліна. Питання мирної інтеграції Західного Берліна до НДР у керівництві Східної Німеччини навіть не вивчалось по суті. Ставка була остаточно зроблена на «відрив» Західного Берліна від ФРН не економічними, а адміністративними і військовими методами. Передбачалося, що Москва надасть усю необхідну допомогу. Дивлячись з такої позиції, ризик прямого зіткнення систем зростав, ситуація ставала дедалі загрозливішою [12, с. 82].

Зрештою у вересні 1959 р. Д. Ейзенхауеру на зустрічі з М. Хрущовим в Кемп-Девіді вдалося переконати радянського лідера, що з берлінського питання повинні бути проведені додаткові переговори. Після зустрічі двох лідерів розбіжності щодо Берліна втратили риси гострої кризи і на півтора роки набули форми уповільненої конфронтації.

На початку 1961 р. нова адміністрація США на чолі з Дж. Кеннеді дала чітко усвідомити СРСР, що у сфері озброєння США значно випереджає Радянський Союз. Наростання напруженості зрештою призвело до загострення відносин та чергової Берлінської кризи. Але до М. Хрущова доходила інформація про те, що в оточенні Дж. Кеннеді ще не вирішили, що робити з «німецьким питанням». Деякі заяви американської адміністрації можна було розцінити як пошуки компромісних розв'язок.

Зрештою, влітку 1961 р. відбулась зустріч М. Хрущова та Дж. Кеннеді на якій сторони чітко обґрунтували позиції з «німецького питання» і стало зрозумілим, що жодна сторона не шукає компромісного рішення. Після цього відбулось нарощування військового потенціалу обох держав, а В. Ульбріхт зазначив про можливість спорудження стіни для ізолювання Західного Берліна. Тоді ця заява пройшла фактично непоміченою. Але вже на початку серпня 1961 р. М. Хрущов підтримав ідею очільника НДР, коли ситуація навколо Берліна могла стати початком військової ескалації.

Незважаючи на тактичний успіх, пов'язаний із блискавичним зведенням Берлінського муру, до чого Захід виявився не готовим, у стратегічному плані цей крок був програшним. У своїх спогадах М. Хрущов зазначав, що стіна допомогла йому відновити статус-кво в Німеччині і що Дж. Кеннеді «зазнав поразки» у Берліні [13]. Документи, однак, засвідчують, що ніхто у радянському керівництві не розцінював підсумки Берлінської кризи як перемогу.

Берлінська стіна проіснувала до 1990 р. і стала своєрідним символом протистояння двох німецьких держав, поділу Європи, «холодної війни» і остаточного встановлення біполярного світу.

У другій половині 1960-х рр. резерви, що забезпечували можливості екстенсивного розвитку країн Східної Європи, значною мірою вичерпалися, що призвело до зменшення прибутку та уповільнення темпів розвитку економіки держав регіону.

Найбільшою кризою цього періоду у країнах Східної Європи стали події в Чехословаччині (1968-1969 рр.), відомі як «Празька весна». Керівником цієї країни в 1960-х рр. був А. Новотний. Темпи економічного розвитку Чехословаччини значно знизилися, можливості екстенсивного розвитку промисловості були вичерпані, процвітали корупція і зловживання владою, обростала привілеями партійна і державна бюрократія. Суспільство з демократичними традиціями не сприймало авторитарного, майже диктаторського стилю керівництва А. Новотного. У січні 1968 р. його звільнили з посади першого секретаря комуністичної партії Чехословаччини (залишивши на посаді президента країни). Новим лідером був обраний А. Дубчек.

Зазначимо, що на першому етапі розвитку реформаторського руху в Чехословаччині, як і в 1956 р. в Угорщині, не було мети трансформувати політичний устрій у країні, але динаміка подій неминуче наблизила реформістів впритул до цього рішення [14, р. 270].

Чехословацький рух за реформи розпочався із очевидної та конструктивної критики уряду за некомпетентність і нездатність наздогнати та перегнати промислово розвинені країни Заходу. Ця стратегічна мета декларувалась у програмі компартії Чехословаччини. Як вихід із застою пропонувалося відновити багато з того, що було втрачено із затвердженням комуністами своєї монополії на владу.

На відміну від Угорщини, реформісти в Празі не відкидали здійснення революції зверху, що, за задумом лідерів руху, повинно було убезпечити їх від радянського втручання та повторення трагічних наслідків угорського повстання. З цією метою особливий наголос було зроблено на поступових, еволюційних змінах у політичних інститутах, щоб забезпечити стабільність у країні та незворотність змін. Основні ідеї трансформації зводилися до розширення демократії, вивільнення з партійних лещат громадських та господарських органів та відповідно до розвитку їхньої власної ініціативи.

Але навіть цей варіант пошуку виходу з глухого кута ситуації застійного етапу соціалізму виявився передчасним для соціалістичного табору (за винятком певною мірою Польщі та Угорщини). Збігшись у часі з важкими, неоднозначними процесами у самому Радянському Союзі та інших

соціалістичних країнах, не міг викликати у них ідеологічного та політичного відторгнення.

Кандидатура А. Дубчека, котрий вважався прорадянським, влаштовувала Москву. А. Дубчек уявлявся радянським керівникам «досить нейтральною особистістю, слабким і невпевненим у собі. Його сприйняли як перехідну та керовану фігуру, як не найгірший варіант» [15].

Керівництво Чехословаччини на чолі з А. Дубчеком почало будувати «соціалізм з людським обличчям», намагаючись поєднати основи соціалістичного суспільства з ринковою економікою, плюралізмом, демократією. Пропонувалося скоротити державний апарат, реформувати господарський механізм і відокремити його від політичних і державних органів. Значну роль у пропаганді цих ідей відіграли засоби масової інформації, які діяли в країні порівняно вільно. Лібералізація в суспільному житті знайшла відображення у появі нових політичних організацій, активізації демократичних партій, що тривало до серпня 1968 р., коли були введені в країну війська Варшавського договору.

Необхідно зазначити, що війська Радянського Союзу ще з початку літа 1968 р. перебували на території Чехословаччини під виглядом військових навчань. Британський дослідник Д. Флойд вважає, що загалом «росіянам вдалося протягнути армію чисельністю приблизно 50 тис. солдатів із найсучаснішим озброєнням, до того ж не допускаючи припущень, що вони вторглися чи окуповують країну. Ці маневри червня 1968 р. насправді стали мініокупацією з військовою присутністю в такому масштабі, що був потрібний лише невеликий політичний успіх, щоб дозволити росіянам повернути годинник назад» [1]. Але чехословацькі керівники відмовлялися вірити у можливість «угорського» сценарію розвитку подій. Вони були переконані, що росіяни під тиском міжнародної громадської думки рано чи пізно мають примиритися з празьким експериментом. Водночас усередині країни посилювалася ще одна тенденція, що дуже турбувала радянське керівництво: у верхах чехословацької армії все гучніше лунали голоси за вихід країни з Організації Варшавського договору. Це спонукало керівництво Радянського Союзу використати силовий сценарій «наведення порядку» в Чехословаччині.

Загалом причини, що схилили радянське керівництво до застосування сили щодо суверенної держави, умовно можна звести до двох груп: геополітичні (військово-стратегічні) і політико-ідеологічні. Вразливість або втрата одного з партнерів за Варшавським договором сприймалися кремлівською елітою чимось на кшталт прориву «зовнішнього кільця» соціалістичного табору. Одна річ – відстоювання А. Дубчеком демократичних принципів і навіть «гуманної» версії соціалізму всередині соціалістичної

системи, і зовсім інша – виведення чехословацьких збройних сил на території країни з-під радянського контролю.

Проте вирішальну роль в остаточному рішенні Москви ввести війська до Чехословаччини відіграли політико-ідеологічні причини – побоювання перед поширенням демократизації на сусідні соціалістичні країни. Ерозія соціалістичної системи в Чехословаччині могла стати початком кінця гегемонії СРСР у Центральній та Південно-Східній Європі.

У спробі виправдати втручання у внутрішні справи суверенної держави, КПРС та інші братські партії використали тезу, яка надалі стала наріжним каменем так званої «доктрини Брежнєва»: нинішня криза – це не внутрішня проблема Чехословаччини. Йдеться про місце ЧСР у соціалістичному таборі та міжнародному комуністичному русі. Можливий відхід Чехословаччини від узгодженої лінії порушить «існуючу в Європі розстановку сил і може призвести до загострення міжнародної напруги».

Не менш важливу роль у вирішенні силового розв'язання чехословацької кризи відіграла загалом сприятлива позиція інших країн Варшавського договору. Також, зазначимо, що США підтвердили свій намір не втручатися в ситуацію в ЧСР за жодних обставин.

Успішне здійснення військової операції контрастувало з політичною імпровізацією, яка відбулась в подальшому: головне завдання – згуртувати прорадянські сили та сформувати «тіньовий уряд», який визнає законність будь-яких дій союзників не вдалося. Також достатньо жорстко на події в ЧСР відреагувала Румунія, заявивши, що вторгнення військ є порушенням Варшавського договору і закликала до негайного їхнього виведення. Те ж саме заявила й Югославія. Обидві країни за будь-якої нагоди висловлювали підтримку чехословацьким реформаторам. Й. Броз Тіто побоювався, що за Чехословаччиною наступною може стати Румунія, і тоді радянські дивізії будуть розгорнуті відразу на двох ділянках югославського кордону – на угорському та румунському напрямках. З засудженням «воєнного втручання п'яти держав» виступили, окрім Румунії та Югославії, також Албанія та Китай. Однак усі ці протести мали «суто декларативний характер» і вже не могли вплинути на «розстановку сил, що склалася на міжнародній арені». Проте Москва змушена була визнати: військова операція не принесла очікуваних політичних результатів [16, р. 267].

16 жовтня між урядами СРСР та ЧСР було підписано договір про умови тимчасового перебування радянських військ на території Чехословаччини, згідно з яким частина військ Радянського Союзу, що брала участь у вторгненні, залишалася на території ЧСР «з метою забезпечення безпеки соціалістичної співдружності». Підписання договору стало одним із головних військово-політичних підсумків акції військ п'яти держав.

Також, вторгнення СРСР до ЧССР призвело до нарощування угруповання військ НАТО біля чехословацьких кордонів, створення «європейської групи» в рамках НАТО. Чехословацька криза остаточно зруйнувала вельми поширену на Заході після Карибської кризи ілюзію, що зацікавленість у політичній та стратегічній стабільності, а також вигоди тісніших зв'язків із Заходом сприятимуть трансформації реального соціалізму у бік плюралістичнішого суспільства, що поважає множинність вибору.

17 жовтня розпочалося поетапне виведення союзних військ з території країни, яке завершилося до середини листопада. Через сім місяців після окупації А. Дубчек був зміщений з посади першого секретаря КПЧ. На квітневому 1969 р. Пленумі ЦК КПЧ першим секретарем був обраний Г. Гусак. Через кілька років політична атмосфера у Чехословаччині вже не відрізнялася від ортодоксальних соціалістичних режимів [17, р. 176].

Паралельно з подіями в Чехословаччині відбувалась політична криза в Польщі 1968 р., яка засвідчила катастрофічну втрату влади В. Гомулкою, що призвело до остаточної втрати ним авторитету та передачу влади у 1970 р. Е. Гереку (який також не зміг зупинити деструктивних процесів у соціалістичному устрої Польщі).

В Югославії на тлі загострення економічних проблем на початку 1970-х рр. посилювалися диспропорції в розвитку Словенії і Хорватії, з одного боку, і інших югославських республік – з іншого, поглибилися національні суперечності. Учасники заворушень в Хорватії в листопаді 1971 р. виступали з вимогами відділення республіки від СФРЮ.

Після поразки «Празької весни», подій в Польщі та Югославії почалося посилення тоталітарних режимів у Східній Європі. Економічні реформи практично зупинилися, ринкові відносини, які зароджувалися, або ліквідовувалися, або вкрай обмежувалися. Активізувався дисидентський рух. Відставання від розвинених країн Заходу зростало. Для придушення невдоволення правлячі компартії зміцнювали армії, органи внутрішніх справ і держбезпеки.

Таким чином можна зробити висновок, що внутрішні кризи в країнах соціалістичного табору мали загрозливий характер для системи європейської безпеки, що лише була в процесі становлення та мала реагувати на щоразу нові виклики «холодної війни». Ставало зрозумілим, що радянська система не в змозі запропонувати хоч який-небудь прийнятний варіант вирішення проблем, які виникали в країнах соцтабору, де щоразу з більшою силою лунали заклики до демократизації, лібералізації тощо. А західні держави через розподіл сфер впливу, що відбувся після Другої світової війни, були не в змозі якимось чином вплинути на ситуації, та й рамки «холодної війни» того часу не дозволили б їх втручання через реальну загрозу глобального конфлікту двох систем, адже

процес балансування «на межі» у 1950 – 1960 рр. був основною характеристикою тогочасних міжнародних відносин.

Список використаних джерел і літератури:

1. Лавренов С.Я., Попов И.М. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. М. : АСТ; Астрель, 2003. 776 с. URL: http://militera.lib.ru/h/lavrenov_popov/07.html
2. Knight A. Beria: Stalin's First Lieutenant. Princeton : Princeton University Press, 1993. 312 p.
3. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, 14 мая 1955 г. *100(0) ключевых документов по российской и советской истории*. URL: https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0013_war&object=translation&l=ru
4. Москва и восточная Европа. Становление политических режимов советского типа (1949-1953): Очерки истории / Т.В. Волокитина, Г.П. Мурашко, А.Ф. Носкова, Т.А. Покивайлова. М. : РОССПЭН, 2002. 686 с.
5. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х т. М.: Международные отношения, 1994. Т. 2: От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964 гг. 2-е изд. 1994. 632 с. *Скепсис*. URL: https://scepsis.net/library/id_3226.html
6. Стыкалин А. О конкретно-исторических обстоятельствах роспуска Коминформа и перехода к новым формам взаимодействия компартий. *Исторична панорама: збірник наукових праць*. 2007. Вип 5. Чернівці: ЧНУ «Рута». 158 с. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4835.html>
7. Бухарин Н.И., Яжборовская И.С. Владислав Гомулка: на поворотах истории // *Новая и новейшая история*. 2011. № 4. С. 146-168.
8. Липинский П. Гомулка и советские лидеры. *Новая Польша*. URL: <https://novaupolsha.pl/article/gomulka-i-sovetskie-lidery/>
9. Держалюк М.С. Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (Частина 1). *Проблеми всесвітньої історії*. № 1 (3), 2017. С. 109-139.
10. Едемский А.Б. По следам секретных консультаций на Брионах 2-3 ноября 1956 г. *Славянский альманах 2010*. 2011. Вып. 15. С. 462-488.
11. Политические кризисы и конфликты 50-60-х годов в Восточной Европе / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики, науч. Центр общеслав. исслед.; отв. ред. Новопашин Ю.С.; ред. сост. Желицки Б.Й. М., 1993. 227 с.
12. Lakishyk D. German Question in the Foreign Policy Strategy of the USA in the Second Half of the 1940s – 1980s. *Європейські історичні студії: науковий журнал*. 2020. № 16. С. 73-92.

13. Carmichael N. A Brief History of the Berlin Crisis of 1961. *National Archives*. URL: <https://www.archives.gov/files/research/foreign-policy/cold-war/1961-berlin-crisis/overview/berlin-wall-overview.pdf>
14. Golan G. Czechoslovak reform movement. Communism in crisis 1962-1968. Cambridge: University Press, 1971. 360 p.
15. The Prague Spring '68: A National Security Archive Cold War Reader. *National Security Archive*. URL: <https://nsarchive.gwu.edu/prague-spring-68>
16. Ouimet M. The Rise and fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2003. 309 p.
17. Fowkes B. Eastern Europe 1945-1969: From Stalinism to Stagnation. London, New York : Routledge, 2000. 188 p.

УДК 94:008+327.7

Луцак В.В.

ПАКТ РЕРІХА ЯК ПРОЕКТ ДОСЯГНЕННЯ МИРУ ЧЕРЕЗ КУЛЬТУРУ: ВІД ПОЯВИ ІДЕЇ ДО ПІДПИСАННЯ ДОГОВОРУ

У статті ґрунтовно розглянуто історію розробки, просування та підписання Пакту Реріха. Встановлено, що зазначений договір був однією з миротворчих ініціатив після Першої світової війни та відображав пацифістські тенденції у міжвоєнний період. Важливість Пакту Реріха обумовлюється тим, що це перший спеціальний широко ратифікований договір щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту без будь-яких застережень. У ході дослідження було встановлено переваги та недоліки Пакту Реріха як проекту досягнення миру через культуру. Здійснено одну з перших спроб проаналізувати Пакт Реріха як прояв регіонального співробітництва між США та країнами Панамериканського союзу, яке здійснювалось у рамках «політики добросусідства».

Ключові слова: Микола Реріх, мир, культура, Панамериканський союз, США, Генрі Воллес.

Lushchak V.V. The Roerich Pact as a project to achieve peace through culture: from the emergence of an idea to the conclusion of an agreement.

The article considers the history of the development, promotion and signing of the Roerich Pact. It has been established that this treaty was one of the peacekeeping initiatives after the First World War and reflected the pacifist tendencies in the